

TOMASZ SROGOSZ

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Polska

e-mail: tomasz.srogosz@uken.krakow.pl

ORCID: 0000-0001-9753-8920

Międzynarodowoprawne aspekty nielegalnego obrotu żywnością

International legal aspects of illegal food trade

Aspetti giuridici internazionali del commercio illegale di alimenti

This article aims to identify the mechanisms for preventing illegal food trade that are available under the international public law system, and it assesses their effectiveness. In this context, it was important to define the concept of illegal food trade, including food adulteration. In the author's opinion, there are no international law regulations that explicitly address the prevention of illegal food trade, nor is there a legal definition of this phenomenon other than the concept of food adulteration proposed in the draft guidelines of the Codex Alimentarius Commission. The author further argues that the mechanisms existing within the WTO are inadequate for combatting illegal trade, whereas the effective instruments seem to be those institutions, regulations and procedures that are specific to international criminal law.

Keywords: food, illegal trade, adulteration, prevention, combatting, international law

L'obiettivo dell'articolo è di individuare i meccanismi di contrasto al commercio illegale di alimenti nel sistema del diritto internazionale pubblico e valutarne l'efficacia. È risultato inoltre fondamentale definire il concetto di commercio illegale di alimenti, inclusa l'adulterazione alimentare. L'Autore rileva che, nel sistema del diritto internazionale pubblico, non esistono regolazioni che si riferiscano esplicitamente al contrasto del commercio illegale di alimenti e manca una definizione legale di tale fenomeno, ad eccezione del concetto di adulterazione alimentare proposto nelle linee guida della Commissione Codex Alimentarius. I meccanismi esistenti nell'ambito del WTO, secondo l'Autore, devono essere considerati insufficienti dal punto di vista della lotta contro il commercio illegale. Al contrario, tra gli strumenti efficaci si dovrebbero annoverare le istituzioni, le regolazioni e le procedure proprie del diritto penale internazionale.

Parole chiave: alimenti, commercio illegale, adulterazione, prevenzione, contrasto, diritto internazionale

Wstęp

Każdy rodzaj handlu określonymi dobrami ma legalne i nielegalne odzwierciedlenie w rzeczywistości, zarówno na poziomie obrotu krajowego, unijnego, jak i międzynarodowego. Można mówić np. o legalnym i nielegalnym handlu: środkami odurzającymi i substancjami psychotropowymi, lekami, kosmetykami, bronią, odzieżą, dziełami sztuki, samochodami. Czarny rynek od zawsze stanowił istotny, acz niepożądany element obrotu handlowego. Znaczną część handlu światowego stanowią transakcje dotyczące żywności. Szacuje się, że w 2023 r. rozmiary importu żywności w skali globalnej sięgnęły wartości około 2 trylionów dolarów. Obserwuje się przy tym tendencję wzrostową, ponieważ rok wcześniej wysokość importu w skali globalnej była o 8,6 biliona dolarów niższa¹.

Na rynku produktami rolnymi i spożywczymi także funkcjonuje nielegalny obrót, którego rozmiary szacuje się na około 30–50 bilionów dolarów (bez nielegalnego obrotu alkoholem)². W języku angielskim na określenie tego proceduru używa się słów *trade*³, a także *trafficking* lub *smuggling*, z tym że *trafficking* ma oznaczać przemyt transgraniczny z udziałem osób, wobec których stosowane są różne formy nacisku i przemocy, a *smuggling* oznacza przemyt, w którym wszyscy uczestnicy proceduru z własnej nieprzymuszonej woli biorą udział w procederze⁴. W pracach organów międzynarodowych używa się także zwrotu, który najdłużej funkcjonuje w krajowych ustawodawstwach żywnościowych – *food fraud*⁵.

Nie ulega wątpliwości, że pojęcia obrotu (przemytu, szmuglowania) i fałszowania żywności nie pokrywają się semantycznie. Obrót kojarzy się z wymianą już wyprodukowanej żywności, natomiast fałszowanie należy

¹ Food and Agriculture Organization, *Food Outlook. Biannual Report on Global Food Markets*, Rome 2024, <https://openknowledge.fao.org/handle/20.500.14283/cd1158en> [dostęp: 7.03.2025].

² J. Hardy, *Mapping the Negative Impacts of Illicit Trade in Agri-Food and Beverages Against the United Nations Sustainable Development Goals*, w: World Trade Organization, *Illicit Trade in Food and Food Fraud*, Genève 2024, s. 38.

³ World Trade Organization, *Illicit Trade...*

⁴ J.M. Soon, L. Manning, *Food Smuggling and Trafficking: the Key Factors of Influence*, „Trends in Food Science and Technology” 2018, t. 81, s. 132–138.

⁵ Joint FAO/WHO Food Standards Programme. Codex Committee on Food Import and Export Inspection and Certification Systems, Twenty-Seventh Session, Cairns, Australia, 16–20 September 2024, Draft Guidelines on the Prevention and Control of Food Fraud (Step 3/4), https://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/sh-proxy/en/?lnk=1&url=https%253A%252F%252Fworkspace.fao.org%252Fsites%252Fcodex%252FMeetings%252FCX-733-27%252FWorking%2Bdocuments%252Ffc27_05e.pdf [dostęp: 7.03.2025].

kojarzyć z etapem produkcji. W związku z tym dla tych dwóch zjawisk używa się zbiorczych i szerszych sformułowań *food crimes* (które notabene obejmują też np. nielegalny ubój bydła, nielegalne żniwa, nielegalne rybactwo i rybołówstwo, nielegalny obrót pestycydami i nasionami czy pracę przymusową przy produkcji żywności)⁶ lub *illicit food practices*⁷.

Nielegalny rynek żywnością ma miejsce na poziomie krajowym, unijnym i międzynarodowym. Nielegalny obrót i fałszowanie żywności na skalę lokalną i w ramach jurysdykcji krajowej nie jest w historii ludzkości niczym nowym⁸. Problem sprowadza się do tego, że zjawiska nielegalnego obrotu żywnością i fałszowania żywności przybrały w XX wieku formę wykraczającą poza jurysdykcje krajowe. W dobie globalizacji i globalnego rynku produktami rolnymi i spożywczymi można mówić o internacjonalizacji nielegalnego obrotu żywnością i fałszowania żywności. Trzeba też powiedzieć, że globalizacja, wydłużenie i złożoność łańcuchów dostaw sprzyja temu zjawisku, które nie ma już tylko wymiaru lokalnego lub krajowego, tak jak było jeszcze sto lat temu⁹. Do czynników sprzyjających nielegalnym praktykom zalicza się także *e-commerce* i rozwój technologii, które utrudniają sprawdzenie prawdziwego źródła produktu¹⁰.

Powstaje pytanie, czy w systemie prawa międzynarodowego publicznego istnieją jakiegokolwiek mechanizmy przeciwdziałające nielegalnemu rynkowi żywnością? A jeżeli istnieją, to jaka jest ich skuteczność? Dość niedawno, choć można powiedzieć, że raczej późno, podjęta została na ten temat dyskusja w łonie instytucji międzynarodowych. W dniach 11–12 grudnia 2023 r. odbyło się zorganizowane przez Wydział WTO ds. Rolnictwa i Towarów sympozjum pt. *Illicit Trade in Food and Food Fraud*, którego rezultatem jest publikacja o tym samym tytule¹¹. W Komisji *Codex Alimentarius* WHO/

⁶ D. Abdel-Motaal, *Addressing Illicit Trade in Food and Food Fraud*, w: World Trade Organization, *Illicit Trade...*, s. 19.

⁷ J. Hardy, *Mapping the Negative Impacts...*, s. 39.

⁸ T. Srogosz, *Globalne zarządzanie bezpieczeństwem żywności. Aspekty prawne*, Warszawa 2022, s. 2–13.

⁹ D. Abdel-Motaal, *Addressing Illicit Trade...*, s. 14; J. Spink, D.C. Moyer, *Defining the Public Health Threat of Food Fraud*, „Journal of Food Science” 2011, t. 76, s. 158; F. Lotta, J. Boque, *Defining Food Fraud in the Modern Supply Chain*, „European Food and Feed Law Review” 2015, nr 2, s. 2; Q. Lissaur, *Protecting the International Food Supply Chain From Fraud*, w: World Trade Organization, *Illicit Trade...*, s. 70.

¹⁰ M. Torero, *Regulatory Solutions and Food Systems Thinking to Counter Food Fraud in Supply Chains*, w: World Trade Organization, *Illicit Trade...*, s. 53.

¹¹ https://www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/agri_11122023_e/agri_11122023_e.htm [dostęp: 7.03.2025]; World Trade Organization, *Illicit Trade...*

FAO trwają jednocześnie prace nad wskazówkami dotyczącymi prewencji i kontroli nad fałszowaniem żywności¹². Nie ulega wątpliwości, że do tej pory nie wypracowano żadnego mechanizmu, w tym porozumienia międzynarodowego, który bezpośrednio dotyczyłby przeciwdziałania nielegalnemu handlowi żywnością lub fałszowaniu żywności. Takie instrumenty i umowy funkcjonują chociażby w odniesieniu do nielegalnego obrotu środkami odurzającymi i substancjami psychotropowymi¹³, nielegalnego obrotu bronią¹⁴ czy nielegalnego obrotu dziełami sztuki¹⁵.

Czy istniejące i aktualnie obowiązujące mechanizmy i normy prawne są wystarczające i optymalne w sferze przeciwdziałania nielegalnemu obrotowi żywnością? Czy należy rozważyć nowe, w tym opracowanie odpowiedniej uniwersalnej umowy międzynarodowej? W celu odpowiedzi na te pytania należy w pierwszej kolejności przybliżyć zjawiska nielegalnego międzynarodowego obrotu żywnością i fałszowania żywności, w tym ustalić ich zakres znaczeniowy, a następnie wskazać aktualne międzynarodowoprawne instrumenty i regulacje w zakresie zwalczania powyższych zjawisk, ze szczególnym uwzględnieniem najnowszych inicjatyw podejmowanych w ramach WTO i Komisji *Codex Alimentarius*.

1. Pojęcie nielegalnego obrotu żywnością

Mimo że publikacja dotyczy międzynarodowoprawnych aspektów nielegalnego obrotu żywnością i jej fałszowania, warto rozpocząć od polskich i unijnych regulacji prawnych. Ustawa z 26 sierpnia 2006 r. o bezpieczeństwie żywności i żywienia¹⁶ zawiera postanowienia karne w art. 96–102. Nie ma w nich mowy o „nielegalnym obrocie”, natomiast w art. 97 ust. 1 posłużono się zwrotem „środek spożywczy zafałszowany”, który został zdefiniowany w art. 3 ust. 3 pkt 45. Podobnie przedstawia się sytuacja w unijnym

¹² Joint FAO/WHO Food Standards Programme...

¹³ United Nations Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, Vienna 20.12.1988, „United Nations Treaty Series” (dalej: UNTS), vol. 1582, s. 95 (Dz.U. z 1995 r., Nr 15, poz. 69).

¹⁴ Protocol against the Illicit Manufacturing of and Trafficking in Firearms, Their Parts and Components and Ammunition, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, New York 31.05.2001, UNTS, vol. 2326, s. 209 (Dz.U. z 2005 r., Nr 252, poz. 2120).

¹⁵ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, Paris 14.11.1970, UNTS, vol. 823, s. 231.

¹⁶ Ustawa z 26 sierpnia 2006 r. o bezpieczeństwie żywności i żywienia (t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 1448).

prawie żywnościowym, z tym że nie ma w nim bezpośredniego odniesienia do fałszowania żywności, lecz pojawia się ogólne pojęcie „fałszowania”, które w praktyce wiązane jest z różnymi produktami, w tym z żywnością¹⁷.

W prawie UE brakuje jednolitej definicji fałszowania żywności¹⁸. Wynika to m.in. z tego, że w porządku międzynarodowoprawnym nie funkcjonuje jednolita definicja nielegalnego obrotu żywnością czy fałszerstwa żywności, w przeciwieństwie do definicji nielegalnego obrotu środkami odurzającymi¹⁹. Co więcej, w różnych ustawodawstwach krajowych oraz w systemie prawa UE wykształcone zostały odmienne pojęcia fałszowania żywności²⁰.

Na tym tle można sformułować pytanie, czy nielegalny obrót żywnością i fałszowanie żywności należą do tego samego zbioru, innymi słowy, czy fałszowanie żywności zawiera się w pojęciu nielegalnego obrotu żywnością? Odpowiedzi na to pytanie nie ma w normach prawnych, ani prawa krajowego, ani unijnego czy międzynarodowego. O ile można znaleźć w tych regulacjach odniesienia do fałszowania żywności, o tyle nie ma w nich żadnej wzmianki na temat nielegalnego obrotu żywnością. Mimo to należy przyjąć, że pojęcie fałszowania żywności mieści się w zakresie semantycznym nielegalnego obrotu żywnością. Jest to spowodowane tym, że fałszowanie żywności może odbywać się na różnych etapach obrotu produktami spożywczymi lub rolnymi, niekoniecznie tylko na etapie produkcji. Przykładem może być zmiana daty przydatności produktu przeterminowanego lub takiego, którego termin przydatności się zbliża. Odróżnienie „fałszowania” od „nielegalnego obrotu” wynika z tego, że definicja pierwszego z tych pojęć pojawia się w ustawodawstwie krajowym (np. w art. 3 ust. 3 pkt 45 ustawy o bezpieczeństwie żywności i żywienia) oraz pośrednio w prawie unijnym.

¹⁷ Art. 2 pkt 21 rozporządzenia wykonawczego Komisji 2019/1715 z 30 września 2019 r. ustanawiającego przepisy dotyczące funkcjonowania systemu zarządzania informacjami w zakresie kontroli urzędowych oraz jego składników systemowych („rozporządzenie w sprawie systemu IMSOC”) (Dz.Urz. UE L 261 z 14.10.2019 r.), s. 37; art. 1 ust. 2 rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/625 z 15 marca 2017 r. w sprawie kontroli urzędowych i innych czynności urzędowych przeprowadzanych w celu zapewnienia stosowania prawa żywnościowego i paszowego oraz zasad dotyczących zdrowia i dobrostanu zwierząt, zdrowia roślin i środków ochrony roślin (Dz.Urz. UE L 95 z 7.04.2017 r.), s. 1–142; https://food.ec.europa.eu/safety/eu-agri-food-fraud-network/what-does-it-mean_en [dostęp: 7.03.2025].

¹⁸ F. Lotta, J. Boque, *Defining Food Fraud...*, s. 3.

¹⁹ Art. 1 lit. m konwencji ONZ przeciwko nielegalnemu obrotowi środkami odurzającymi i substancjami psychotropowymi. Por. przypis 13.

²⁰ D. Abdel-Motaal, *Addressing Illicit Trade...*, s. 12.

Spółeczność międzynarodowa rozpoczęła dyskusję nad definicją fałszowania żywności w ramach Komisji *Codex Alimentarius*. Temat pojawił się dopiero w 2018 r. w pracach Komitetu Inspekcji Importu i Eksportu Żywności oraz Systemów Certyfikacji. Wskazówki Komisji *Codex Alimentarius*, nad którymi prace rozpoczęto w 2018 r., nie zostały jeszcze przyjęte i nadal mają status projektu (stan na połowę 2025 r.). Jednym z problemów była bowiem definicja fałszowania żywności. Ostatecznie w projekcie z 2024 r. zdecydowano się w sekcji 3 na zwięzłe określenie tego zjawiska. Fałszowanie żywności jest to „celowa praktyka polegająca na wprowadzeniu w błąd co do określonych specyfikacji lub oczekiwanych cech żywności, tak aby uzyskać niesprawiedliwą ekonomiczną korzyść”.

W sekcji 4 podano natomiast przykłady typów fałszowania żywności w postaci: dodawania niezadeklarowanej substancji do produktu żywnościowego, która normalnie nie występuje lub nie występuje w takiej ilości w żywności; zastępowania składnika w całości lub w części produktem żywnościowym z innym składnikiem, w całości lub w części produktem o niższej wartości bez zadeklarowania tego; dodania materiału w celu uzyskania obecności innego składnika o niższej zawartości niż prezentowana; wytworzenia imitacji produktu spożywczego w celu wprowadzenia w błąd; znakowania lub reklamowania produktu spożywczego w sposób wprowadzający w błąd; ukrywania lub nieujawniania informacji dotyczących bezpieczeństwa, nadawania się do konsumpcji, jakości składników odżywczych lub produktów spożywczych²¹.

Przytoczona definicja, o ile pojawi się w takim kształcie w ostatecznej wersji wskazówek *Codex Alimentarius*, będzie jedyną funkcjonującą w obrocie międzynarodowym. Należy przy tym pamiętać, że wskazówki te nie mają charakteru wiążącego i prawotwórczego dla państw, dlatego należy zaliczyć je do *soft law*²². Prace nad projektem wskazówek dowodzą, że w porządku prawa międzynarodowego publicznego problem fałszowania żywności w końcu został dostrzeżony.

Szerszym pojęciem, aczkolwiek niemającym odzwierciedlenia w regulacjach prawnych lub *soft law* (czy to prawa krajowego, czy unijnego i międzynarodowego), jest „nielegalny obrót żywnością”. Pojawiło się ono w dyskusji podczas sympozjum zorganizowanego przez Światową Organizację Handlu w dniach 11–12 grudnia 2023 r. pt. *Illicit Trade in Food and Food Fraud*. Trudno powiedzieć, czy jest to początek szerszego

²¹ Joint FAO/WHO Food Standards Programme...

²² T. Srogosz, *Globalne zarządzanie...*, s. 192–193.

dyskursu na temat nielegalnego obrotu żywnością podejmowanego przez społeczność międzynarodową, ale póki co jest to jedyny punkt odniesienia w rozważaniach dotyczących pojęcia nielegalnego obrotu żywnością oraz przeciwdziałania i zwalczania tego zjawiska.

Skoro pojęcie nielegalnego obrotu żywnością pojawiło się w nomenklaturze WTO stosunkowo niedawno, można się zastanowić nad jego zakresem, odnosząc się do innych, zdefiniowanych w prawie międzynarodowym zjawisk w postaci nielegalnego handlu (obrotu) określonymi dobrami (towarami). Pierwszym przykładem jest nielegalny obrót środkami odurzającymi i substancjami psychotropowymi. Tak jak w przypadku rynku żywności, funkcjonuje tu rynek legalny środkami odurzającymi i substancjami (lekami) psychotropowymi oraz rynek nielegalny tymi środkami i substancjami, przy czym są one bardziej odseparowane od siebie niż w przypadku legalnego i nielegalnego obrotu żywnością²³.

Zdefiniowanie nielegalnego obrotu sprowadza się do zachowań (zjawisk), które nie mieszczą się w ramach legalnego handlu. Zachodzi tu zależność polegająca na tym, że wskazanie definicji legalnego handlu ma istotne znaczenie dla określenia nielegalnego obrotu. Handel legalny został uregulowany w dwóch konwencjach: o środkach odurzających²⁴ oraz o substancjach psychotropowych²⁵. Natomiast obrót nielegalny został bardziej precyzyjnie określony w przepisach konwencji o zwalczaniu nielegalnego obrotu środkami odurzającymi i substancjami psychotropowymi. Warto przy tym zaznaczyć, że w dwóch pierwszych konwencjach również znajdują się postanowienia odnoszące się do nielegalnego obrotu.

Podział na handel legalny i nielegalny obrót widoczny jest już w samej terminologii używanej w konwencjach. Na określenie legalnego handlu używa się słowa *trade*, natomiast słowo *traffic* obejmuje swoim zakresem znaczeniowym nielegalny obrót²⁶. Dlatego optymalnym sformułowaniem w języku polskim jest „nielegalny obrót”, a nie „nielegalny handel” (uwaga ta powinna dotyczyć również niezgodnego z prawem obrotu żywnością). Zaletą takiego określenia jest szerszy zakres semantyczny niż w przypadku

²³ J.M. Soon, L. Manning, *Food Smuggling...*, s. 138.

²⁴ Single Convention on Narcotic Drugs, New York 30.03.1961, UNTS, vol. 520, s. 151 (Dz.U. z 1966 r., Nr 45, poz. 277).

²⁵ Convention on Psychotropic Substances, Vienna, 21.02.1971, UNTS, vol. 1019, s. 175 (Dz.U. z 1976 r., Nr 31, poz. 180).

²⁶ T. Srogosz, *Prawo międzynarodowe i unijne wobec nielegalnego obrotu narkotykami*, Częstochowa 2016, s. 14.

pojęcia „handel”. „Handel” w języku polskim oznacza zorganizowaną wymianę towarowo-pieniężną, czyli transakcje kupna-sprzedaży. Nie obejmuje jednak produkcji, na etapie której dochodzi do nielegalnego wytwarzania towarów, czyli narkotyków lub żywności²⁷. Jak wspomniano wcześniej, pojęcie nielegalnego obrotu żywnością zawiera jeszcze zdefiniowane w prawie pojęcie fałszowania żywności.

Zgodnie z konwencjami o środkach odurzających (art. 1 ust. 1 lit. l) oraz o substancjach psychotropowych (art. 1 lit. j) nielegalny obrót oznacza uprawę, wyrób lub obrót (handel) środkami odurzającymi lub substancjami psychotropowymi niezgodny z postanowieniami tych dwóch umów międzynarodowych²⁸. Szersze pojęcie nielegalnego obrotu znalazło się w art. 3 ust. 1 i 2 konwencji z 1988 r.²⁹, która definiuje go, używając nie tylko terminologii dwóch poprzednich konwencji, ale także takich określeń, jak w szczególności niezgodne z postanowieniami konwencji z 1961 i 1971 r.: wytwarzanie, oferowanie, proponowanie sprzedaży, rozprowadzanie, sprzedawanie, dostarczanie na wszelkiego rodzaju warunkach, pośredniczenie, wysyłanie, przesyłanie w tranzycie, przewożenie, wywóz, przywóz, posiadanie, nabywanie, przewożenie, organizowanie; zarządzanie, finansowanie wszelkich działań przestępczych; zamiana lub przekazanie mienia pochodzącego z przestępstw; ukrywanie lub maskowanie rzeczywistego źródła tytułu własności; nabywanie, posiadanie lub użytkowanie mienia, o którym wiadomo, że pochodzi z przestępstwa; posiadanie urządzeń, materiałów lub substancji użytych w celu nielegalnego obrotu.

Warto więc zastanowić się, dlaczego dotąd w takim stopniu jak w przypadku środków odurzających i substancji psychotropowych nie uregulowano w prawie międzynarodowym (a w konsekwencji w prawie unijnym i krajowym) przeciwdziałania nielegalnemu obrotowi żywnością ani nie zdefiniowano tego zjawiska. Można stwierdzić, że przyczyną tego stanu rzeczy są kwestie kulturowe i zdrowotne.

Po pierwsze, fałszowana (nielegalna) żywność nie wywołuje takich skutków zdrowotnych i społecznych, jak narkotyki. Jest ona raczej elementem dopuszczalnej normy kulturowej, od starożytności była bowiem akceptowana nie tylko w kulturze europejskiej, ale także azjatyckiej. Proceder fałszowania był wprawdzie karany, jednak mieścił się w kulturowo dopuszczalnych

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, s. 15.

²⁹ United Nations Convention against Illicit Traffic...

standardach, tak jak prostytutka czy pijaństwo. Narkotyki były natomiast od początku traktowane jako produkt kulturowo niedozwolony, źródło zła i zagrożenie dla społeczeństwa, w tym zdrowia publicznego³⁰.

Po drugie, inne są konsekwencje zdrowotne spożywania fałszowanej (nielegalnej) żywności, a inne narkotyków. Konsumpcja nielegalnej żywności prowadzi zazwyczaj do bólu brzucha, wymiotów i innych zaburzeń układu pokarmowego, rzadziej układu nerwowego i śmierci. Nie ma tu mowy o odurzeniu czy dziwnym zachowaniu, jak w przypadku narkotyków. Skutki zażywania narkotyków są po prostu bardziej widoczne dla innych ludzi, ponieważ dochodzi do dysfunkcji ośrodkowego układu nerwowego. Inne jest także postrzeganie długoterminowych konsekwencji zdrowotnych konsumpcji nielegalnej (fałszowanej) żywności i narkotyków. W przypadku tych drugich mówi się o szkodliwości dla zdrowia oraz ich wyniszczającym organizm działaniu, zarówno w sferze psychicznej, jak i fizycznej.

Jeśli chodzi o żywność, która nie spełnia wymaganych prawem żywnościowym standardów jakości, istotnych dla ochrony zdrowia konsumenta, czyli żywności fałszowanej lub nielegalnej, nie ma już takiego oddźwięku w środowisku naukowym ani w społeczeństwie. Słowa prekursora standardów bezpieczeństwa żywności Fredericka Accum, który zwracał uwagę na to, że żywność fałszowana jest trucizną, a sam proceder powinien być surowo karany, nie mają obecnie takiego znaczenia, jak wyobrażał sobie ten niemiecki chemik³¹.

Mimo że fałszowana i nielegalna żywność powoduje niekorzystne długofalowe skutki w postaci ciężkich chorób, w tym nowotworowych, do tej pory nie zdecydowano się na uregulowanie przeciwdziałania nielegalnemu obrotowi na wzór jednolitej konwencji – konwencji o substancjach psychotropowych i konwencji z 1988 r. Przyczyną tego jest akceptowalny kulturowo rynek żywnością fałszowaną i nielegalną. O ile nielegalny obrót narkotykami jest ścigany na całym świecie, także w Polsce i Europie, o tyle nielegalny rynek żywnością jest niestety przedmiotem cichego przyzwolenia.

³⁰ Por. K. Krajewski, *Sens i bezsens prohibicji. Prawo karne wobec narkotyków i narkomanii*, Kraków 2001, s. 19–20.

³¹ F. Accum, *A treatise on adulterations of food and culinary poisons exhibiting the fraudulent sophistications of bread, beer, wine, spirituous liquors, tea, coffee, cream, confectionery, vinegar, mustard, pepper, cheese, olive oil, pickles and other articles employed in domestic economy and methods of detecting them*, London 1820; https://openlibrary.org/books/OL7040397M/A_treatise_on_adulterations_of_food_and_culinary_poisons [dostęp: 7.03.2025], s. 15–16.

Do sklepów trafiają chociażby produkty z niedozwolonymi substancjami w składzie lub z przekroczonymi normami, np. pestycydów³².

Konsekwencją tej tendencji jest brak norm prawnych definiujących nielegalny obrót żywnością (w szerszym znaczeniu niż fałszowanie) oraz regulujących zwalczanie tego zjawiska. Dlatego pojęcie nielegalnego obrotu żywnością można skonstruować na podstawie definicji funkcjonujących w dyskursie w ramach WTO i w dokumentach Komisji *Codex Alimentarius*. W pracach WTO wskazuje się na przyjęty przez Komisję Kodeks Etyczny Międzynarodowego Handlu Żywnością³³, w którym z jednej strony określono zasady legalnego handlu żywnością, a z drugiej – w punkcie 3.2 wymieniono żywność, jaka nie powinna znaleźć się w legalnym obrocie. Można więc powiedzieć, że po części został w nim ustalony zakres nielegalnego obrotu żywnością.

Należy zauważyć, że w porównaniu chociażby z definicją nielegalnego obrotu środkami odurzającymi i substancjami psychotropowymi nie wyczerpuje on zbioru zachowań wchodzących w skład nielegalnego obrotu żywnością. W punkcie 3.2 Kodeksu Etycznego do nielegalnego obrotu zaliczono bowiem tylko transakcje obejmujące żywność: a) szkodliwą dla zdrowia, w tym trującą; b) zawierającą brudną, zgniłą, rozłożoną lub inną substancję lub ciało obce, co czyni ją niezdadną do spożycia przez ludzi; c) zafałszowaną; d) oznakowaną lub prezentowaną w sposób fałszywy, wprowadzający w błąd lub zwodniczy; e) przygotowywaną, przetwarzaną, pakowaną, przechowywaną, transportowaną lub wprowadzaną do obrotu w niehigienicznych warunkach; f) z datą ważności, która nie pozostawia wystarczająco dużo czasu na dystrybucję w kraju importera.

Kodeks Etyczny przywoływany jest w dyskursie prowadzonym pod auspicjami WTO. Widać w nim tendencję do kojarzenia nielegalnego obrotu żywnością wyłącznie z procederem fałszowania żywności. Wśród przykładów nielegalnego obrotu wymienia się chociażby: zmianę oznakowania żywności przeterminowanej, fałszowanie miodu, fałszowanie parmezanu, fałszowanie mięsa (sprzedaż koniny zamiast wołowiny), fałszowanie oliwy i mleka dla niemowląt³⁴.

³² J.A. Farhan, P. Iwaniuk, P. Kaczyński, B. Łozowicka, B. Mroczko, K. Orywał, M. Perkowski, K. Socha, W. Zoń, *Społeczna percepcja zdrowej żywności w świetle interdyscyplinarnej pewności naukowej*, Białystok 2024, s. 133–196.

³³ Code of Ethics for International Trade in Food Including Concessional and Food Aid Transactions, CAC document CAC/RCP, 20-1979, <https://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/committees/committee/related-standards/en/?committee=CCGP> [dostęp: 7.03.2025].

³⁴ D. Abdel-Motaal, *Addressing Illicit Trade...*, s. 12.

Słusznie wskazuje się, że funkcjonująca w porządku międzynarodowoprawnym definicja powinna być szersza niż ta nakreślona powyżej i obejmować m.in. niezgodny z prawem ubój, nielegalne uprawy i zbiory (na ziemiach objętych ochroną), niezgodne z prawem rybactwo i rybołówstwo (inaczej kłusownictwo) czy wykorzystywanie dzieci do pracy w przemyśle spożywczym i rolnictwie³⁵. Pomocne w zdefiniowaniu nielegalnego obrotu żywnością mogą się więc okazać właśnie regulacje w zakresie przeciwdziałania nielegalnemu obrotowi narkotykami, w szczególności art. 3 ust. 1 i 3 konwencji z 1988 r. Można z nich wybrać, ewentualnie odpowiednio zmodyfikować, te elementy, które mogłyby posłużyć w pracach nad taką definicją.

Poza fałszowaniem żywności czy niezgodnym z prawem ubojem, uprawą, zbiorem, rybactwem, rybołówstwem lub wykorzystywaniem dzieci do pracy w przemyśle spożywczym i rolnictwie można byłoby uwzględnić chociażby działalność polegającą na: przywozie, wywozie i tranzycie nielegalnej, w tym fałszowanej, żywności; umyślnym oferowaniu, proponowaniu sprzedaży, rozprowadzaniu, sprzedawaniu, dostarczaniu na wszelkiego rodzaju warunkach, pośredniczeniu w sprzedaży nielegalnej, w tym fałszowanej, żywności; zarządzaniu i finansowaniu nielegalnego obrotu, w tym fałszowania, żywności; zamianie lub przekazaniu mienia pochodzącego z nielegalnego obrotu, w tym fałszowania, żywności; ukrywaniu lub maskowaniu rzeczywistego źródła tytułu własności; nabywaniu, posiadaniu lub użytkowaniu mienia, o którym wiadomo, że pochodzi z nielegalnego obrotu, w tym fałszowania, żywności; posiadaniu urządzeń, materiałów lub substancji użytych w celu nielegalnego obrotu, w tym fałszowania; udziale, współudziale lub jednoczeniu się w zмовie, mającym na celu nielegalny obrót; udzielaniu pomocy, nakłanianiu, ułatwianiu i doradztwie w nielegalnym obrocie, w tym fałszowaniu.

Zaproponowana definicja nielegalnego obrotu żywnością nawiązuje do prawnokarnych regulacji i w moim przekonaniu w tym kierunku powinny iść rozwiązania dotyczące przeciwdziałania omawianemu procederowi, zarówno na poziomie międzynarodowym, unijnym, jak i krajowym. Opisane zachowania powinny zostać stypizowane w przepisach prawnych jako czyny zabronione, a przeciwdziałanie nielegalnemu obrotowi żywnością – przybrać formę właściwą dla norm prawa karnego i postępowania karnego (na poziomie prawa międzynarodowego – norm międzynarodowego prawa karnego), tak jak w przypadku zwalczania nielegalnego obrotu narkotykami.

³⁵ Zob. dyskusję podczas sympozjum na temat nielegalnego handlu żywnością i fałszowania żywności (WTO, 11–12 grudnia 2023 r.), https://www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/agri_11122023_e/agri_11122023_e.htm [dostęp: 7.03.2025].

2. Przeciwdziałanie nielegalnemu obrotowi żywnością

Biorąc udział w dyskursie w ramach WTO Gabrielle Marceau podkreśla, że istotną rolę w przeciwdziałaniu nielegalnemu obrotowi żywnością o zasięgu międzynarodowym i krajowym odgrywają regulacje WTO, choć jednocześnie wskazuje, że trudno na ich podstawie odróżnić rynek legalny od nielegalnego, ponieważ nie zawierają one definicji nielegalnego obrotu³⁶. Jej zdaniem do zwalczania analizowanego procederu przyczyniają się normy prawne wynikające z następujących umów zawartych pod auspicjami WTO: a) porozumienia w sprawie rolnictwa³⁷ (w zakresie, w jakim art. 6 tej umowy zobowiązuje do redukcji subsydiów i taryf, co powoduje zmniejszenie różnic między cenami produktów w kraju pochodzenia i kraju przeznaczenia, które stanowią zachętę do nielegalnego obrotu żywnością); b) porozumienia o ułatwieniach w handlu³⁸ (w zakresie, w jakim wprowadza odpowiednie procedury celne dotyczące w szczególności przepływu informacji między państwami, odpraw celnych, pomocy państwom rozwijającym się w budowaniu odpowiednich zdolności, m.in. do współpracy celnej); c) porozumienia w sprawie stosowania art. VII Układu ogólnego w sprawie taryf celnych i handlu³⁹ (w zakresie, w jakim jego regulacje pozwalają na identyfikację produktów żywnościowych i rolnych o zaniżonych cenach, a tym samym nielegalnych produktów i transakcji); d) porozumienia w sprawie inspekcji przedwysyłkowej⁴⁰ (poprzez wzmocnienie inspekcji celnych w kraju pochodzenia produktów, czyli w kraju eksportującym); e) porozumienia w sprawie stosowania środków sanitarnych i fitosanitarnych⁴¹ (w zakresie, w jakim uznane zostały i poddane harmonizacji w handlu międzynarodowym standardy Komisji *Codex Alimentarius*, Światowej Organizacji

³⁶ G. Marceau, *WTO Rulebook and Combating Illicit Trade in Food and Food Fraud*, w: World Trade Organization, *Illicit Trade...*, s. 24.

³⁷ Agreement on Agriculture, Marrakesh 15.04.1994, Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1A, UNTS, vol. 1867, s. 410.

³⁸ Protocol amending the Marrakesh Agreement establishing the World Trade Organization (Agreement on trade facilitation), Geneva 27.11.2014, UNTS, vol. 3247.

³⁹ Agreement on Implementation of Article VII of the General Agreement on Tariffs and Trade 1994, Marrakesh 15.04.1994, Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1A, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/20-val.pdf [dostęp: 7.03.2025].

⁴⁰ Agreement on Preshipment Inspection, Marrakesh 15.04.1994, Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1A, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/21-psi_e.htm [dostęp: 7.03.2025].

⁴¹ Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures, Marrakesh 15.04.1994, Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1A, UNTS, vol. 1867, s. 493.

Zdrowia Zwierząt i międzynarodowej konwencji ochrony roślin⁴² dotyczące bezpieczeństwa żywności oraz zdrowia zwierząt i roślin); f) porozumienia w sprawie barier technicznych w handlu⁴³ (w zakresie, w jakim wprowadza regulacje dotyczące testowania i pobierania próbek produktów na granicach oraz odpowiedniego oznakowania produktów, w tym certyfikacji); g) porozumienia w sprawie handlowych aspektów praw własności intelektualnej⁴⁴ (w zakresie, w jakim wprowadza regulacje dotyczące przeciwdziałania i karania fałszowania marki produktu lub piractwa obejmującego własność intelektualną oraz współpracy technicznej między państwami); h) porozumienia o subsydiach dla rybołówstwa⁴⁵ (w zakresie, w jakim przeciwdziała wsparciu dla nielegalnych połowów oraz subsydiom dla nadwyżek i połowów na nieuregulowanym morzu otwartym)⁴⁶.

Ciekawe spostrzeżenia wynikają z analizy raportów Panelu Odwoławczego WTO. W sprawie *Colombia – Textiles* eksperci orzekający w ramach mechanizmu rozstrzygania sporów WTO stwierdzili, że reżimem GATT, a w szczególności postanowieniami art. II porozumienia ogólnego w sprawie taryf i handlu, objęty jest zarówno handel legalny, jak i nielegalny. Tym samym zakaz dyskryminacji w handlu międzynarodowym dotyczy zarówno produktów „legalnych”, jak i „nielegalnych”⁴⁷. W celu ochrony przed nielegalnymi produktami państwo może natomiast zastosować instrumenty wynikające z art. XX lit. a, b i d porozumienia ogólnego GATT, zgodnie z którym za arbitralną lub nieuzasadnioną dyskryminację nie jest uznawane przyjęcie lub wykonanie środków: a) koniecznych dla ochrony moralności publicznej; b) niezbędnych do ochrony życia lub zdrowia ludzi, zwierząt lub roślin; d) niezbędnych do zapewnienia zgodności z przepisami ustawowymi i wykonawczymi, które nie są sprzeczne z postanowieniami GATT.

⁴² International Plant Protection Convention (new revised text), Rome 17.11.1997, UNTS, vol. 2367, s. 223.

⁴³ Agreement on Technical Barriers to Trade, Marrakesh 15.04.1994, Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1A, UNTS, vol. 1186, s. 276.

⁴⁴ Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, Marrakesh 15.04.1994, Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1C, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips_01_e.htm [dostęp: 7.03.2025].

⁴⁵ Agreement on Fisheries Subsidies, Geneva 17.06.2022, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/WT/MIN22/33.pdf&Open=True> [dostęp: 7.03.2025].

⁴⁶ G. Marceau, *WTO Rulebook...*, s. 24–27.

⁴⁷ *Colombia – Measures Relating to the Importation of Textiles, Apparel and Footwear*, AB-2016-1, Report of the Appellate Body, WT/DS461/AB/R, 7 June 2016, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/WT/DS/461ABR.pdf&Open=True> [dostęp: 7.03.2025].

Jak wynika z orzecznictwa WTO, środki podjęte przez państwa w celu przeciwdziałania nielegalnemu obrotowi żywnością muszą być uzasadnione i w szczególności zmierzać do ochrony życia i zdrowia ludzi. Nie wszystkie praktyki związane głównie z fałszowaniem żywności muszą prowadzić do wykluczenia towaru z rynku. Zastosowane środki powinny być odpowiednie, proporcjonalne i nie mogą mieć charakteru dyskryminacyjnego. Jeśli żywność nie odpowiada standardom *Codex Alimentarius*, to jest to podstawa do wyeliminowania towaru w celu ochrony zdrowia. Jeśli natomiast spełnia takie standardy i nadaje się do spożycia, można zastosować inne instrumenty, jak ściganie sprawców fałszerstwa lub zmiana oznakowania produktu.

Eliminacja towaru z obrotu mogłaby charakteryzować się w takim przypadku dyskryminacją i prowadzić do niepotrzebnego marnotrawstwa żywności. W raporcie w sprawie *Korea – Various Measures on Beef* panel WTO stwierdził w szczególności, że sprzedaż fałszywie oznakowanej wołowiny (oferowanej jako krajowa, mimo że była importowana) w oddzielnych punktach dystrybucji miała znamiona nadmiernie restrykcyjnego środka. Wystarczyło bowiem odpowiednio oznakować sfałszowany produkt i sprzedawać w sieciach handlowych obok wołowiny krajowej. Organ odwoławczy zaznaczył przy tym, że całkowite wyeliminowanie fałszowanej żywności z obrotu prowadziłoby w istocie do zaniku wymiany międzynarodowej⁴⁸.

Pisząc o mechanizmach przeciwdziałania nielegalnemu obrotowi żywnością, nie można pominąć inicjatywy opracowania pod auspicjami Komisji *Codex Alimentarius* wskazówek w sprawie zapobiegania i kontroli fałszowania żywności. Należy jednak pamiętać, że jest to dopiero projekt, i to nie umowy międzynarodowej, ale dokumentu zaliczanego do *soft law*. Celem wskazówek ma być pomoc odpowiednim instytucjom i przedsiębiorcom w zapobieganiu, wykrywaniu, ograniczaniu i kontroli fałszerstwa żywności z korzyścią dla zdrowia konsumentów (pkt 7 projektu). Ma temu służyć: utrzymanie odpowiednich mechanizmów kontrolnych w strukturach państwowej administracji; ustanawianie odpowiednich programów, budowanie współpracy z kompetentnymi organami, przemysłem i uczelniami; utrzymywanie odpowiedniej komunikacji i koordynacji z właściwymi uczestnikami obrotu żywnością; notyfikowanie przypadków fałszerstwa innym państwom (pkt 9).

Istotną rolę będą w tym odgrywać przedsiębiorcy, których zadaniem ma być w szczególności: stosowanie odpowiednich regulacji dotyczących prze-

⁴⁸ *Korea – Measures Affecting Imports of Fresh, Chilled and Frozen Beef*, AB-2000-8, Report of the Appellate Body, WT/DS161/AB/R, WT/DS169/AB/R, 11 December 2000, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:WT/DS/169ABR.pdf&Open=True> [dostęp: 7.03.2025], par. 172, 178–180; G. Marceau, *WTO Rulebook...*, s. 30–32.

ciwdziałania fałszowaniu żywności; analiza słabych punktów w łańcuchu żywnościowym; prezentacja produktów w sposób, który nie wprowadza konsumentów w błąd; informowanie odpowiednich władz o przypadkach fałszowania; wprowadzanie odpowiednich środków ostrożności w procesie produkcji oraz środków pozwalających na szybkie wycofanie sfałszowanego produktu z rynku; tworzenie kultury zapobiegającej fałszowaniu w procesie organizacji (pkt 10). Mechanizmy przeciwdziałania fałszowaniu żywności powinny obejmować aspekty związane z bezpieczeństwem i jakością żywności oraz zapewnieniem dobrych praktyk w handlu żywnością.

Odpowiednie instytucje powinny zwrócić uwagę m.in. na: przegląd narzędzi i regulacji pod kątem ich skuteczności w zwalczaniu fałszowania żywności; ustanowienie procedur raportowania o fałszowaniu żywności; utworzenie nadzoru nad wykrywaniem fałszowania; doradzanie przedsiębiorcom w sprawach dotyczących zjawiska fałszowania; ustanowienie kanałów komunikacji z innymi państwami, przedsiębiorcami lub uczelniami; stworzenie warunków do szybkiego reagowania na fałszowanie żywności (pkt 11). Zgodnie ze wskazówkami Komisji *Codex Alimentarius* istotną rolę w przeciwdziałaniu fałszowaniu żywności i zapobieganiu niebezpieczeństwu dla zdrowia publicznego odgrywa szybka wymiana informacji o przypadkach fałszowania, obejmująca łączność z odpowiednimi organami ścigania (pkt 15–16)⁴⁹.

Podsumowanie

Można potwierdzić tezę, że w systemie prawa międzynarodowego nie ma odpowiednich norm prawnych odnoszących się *explicite* do przeciwdziałania nielegalnemu obrotowi żywności. Nie ma zatem tak jednoznacznego i wyraźnego podziału na handel legalny i nielegalny obrót, jak w przypadku środków odurzających i substancji psychotropowych. Wynika to chociażby z tego, że w prawie międzynarodowym brakuje legalnej definicji tego zjawiska poza proponowanym w projekcie wskazówek Komisji *Codex Alimentarius* pojęciem fałszowania żywności. Przekłada się to automatycznie na kształt prawodawstwa unijnego i krajowego, w których również brakuje bezpośredniego odniesienia do pojęcia i zwalczania nielegalnego obrotu żywnością.

Obecnie w porządku międzynarodowoprawnym nadal istnieje poważna luka w postaci braku regulacji *explicite* dotyczących nielegalnego obrotu żywnością i przeciwdziałania temu obrotowi. Pokutuje opinia, że nie ma

⁴⁹ Joint FAO/WHO Food Standards Programme...

potrzeby oddzielania rynku legalnego od nielegalnego, co potwierdziło orzecznictwo WTO⁵⁰. Co więcej, produkty pochodzące z nielegalnego rynku, np. sfałszowane, nie zawsze powinny być eliminowane z rynku. Tym samym uwidacznia się różnica między procederem nielegalnego obrotu narkotykami a takimi działaniami w odniesieniu do żywności oraz mechanizmami przeciwdziałania tym zjawiskom. Niewątpliwie trudno jest przenieść do międzynarodowego prawa żywnościowego wszystkie rozwiązania przyjęte w konwencjach ONZ odnoszących się do środków odurzających i substancji psychotropowych.

Jednak brak jakichkolwiek regulacji definiujących nielegalny obrót żywnością, zobowiązujących do kryminalizacji czynów z nim związanych i współpracy międzynarodowej w ściganiu tych czynów z pewnością nie sprzyja zwalczaniu zachowań sprowadzających się do nielegalnego obrotu żywnością, w tym fałszowania żywności. Taki wniosek uprawniony jest w szczególności dlatego, że znaczna część tego obrotu odnosi się do zorganizowanej przestępczości. Trzeba podkreślić, że istniejące w ramach WTO mechanizmy kontroli legalnego handlu żywnością i produktami rolnymi, liberalizacji handlu, redukcji subsydiów i taryf, ochrony własności intelektualnej, znakowania żywności czy jakości i bezpieczeństwa żywności należy uznać za niewystarczające do przeciwdziałania nielegalnemu obrotowi. W pewnym stopniu przyczyniają się one do zapobiegania rozwojowi nielegalnego obrotu, lecz nie można ich traktować jako mechanizmów zwalczających ten proceder.

Do takich mechanizmów należałoby zaliczyć instytucje, regulacje i procedury właściwe dla międzynarodowego prawa karnego. Pierwsze sygnały wskazujące na to, że społeczność międzynarodowa zaczyna dostrzegać konieczność opracowania takich instrumentów, należy wiązać z dyskusją na temat zwalczania nielegalnego rynku żywnością, jaka ma miejsce pod auspicjami WTO, oraz z pracami nad projektem wskazówek Komisji *Codex Alimentarius* dotyczących prewencji i kontroli nad fałszowaniem żywności.

Należy pójść dalej i rozpocząć prace nad zdefiniowaniem nielegalnego obrotu żywnością (posiłkując się chociażby doświadczeniami z funkcjonowania konwencji z 1988 r.) oraz opracowaniem regulacji dotyczących współpracy międzynarodowej w zakresie kontroli podczas przywozu i wywozu, konfiskaty, postępowania z dostawami, które nie spełniają norm bezpieczeństwa, wymiany informacji, kryminalizacji zachowań, jurysdykcji, ekstradycji, wzajemnej pomocy prawnej, transgranicznych czynności operacyjnych,

⁵⁰ *Colombia – Measures Relating to the Importation of Textiles...*

kompetencji odpowiedniego organu międzynarodowego dotyczących przeciwdziałania nielegalnemu obrotowi żywnością, w tym raportowania o zjawisku i wydawania odpowiednich zaleceń. Bardzo ważna jest w tym względzie koordynacja działań instytucji międzynarodowych, które do tej pory zajmowały się ściganiem sprawców nielegalnego obrotu żywnością (m.in. Interpolu, Europolu⁵¹, Światowej Organizacji Celnej i WTO).

BIBLIOGRAFIA

- Abdel-Motaal D. (2024), *Addressing Illicit Trade in Food and Food Fraud*, w: World Trade Organization, *Illicit Trade in Food and Food Fraud*, Genève.
- Accum F. (1820), *A treatise on adulterations of food and culinary poisons exhibiting the fraudulent sophistications of bread, beer, wine, spirituous liquors, tea, coffee, cream, confectionery, vinegar, mustard, pepper, cheese, olive oil, pickles and other articles employed in domestic economy and methods of detecting them*, London.
- Farhan J.A., Iwaniuk P., Kaczyński P., Łozowicka B., Mroczko B., Orywal K., Perkowski M., Socha K., Zoń W. (2024), *Spoleczna percepcja zdrowej żywności w świetle interdyscyplinarnej pewności naukowej*, Białystok.
- Hardy J. (2024), *Mapping the Negative Impacts of Illicit Trade in Agri-Food and Beverages Against the United Nations Sustainable Development Goals*, w: World Trade Organization, *Illicit Trade in Food and Food Fraud*, Genève.
- Krajewski K. (2001), *Sens i bezsens prohibicji. Prawo karne wobec narkotyków i narkomanii*, Kraków.
- Lissaur Q. (2024), *Protecting the International Food Supply Chain From Fraud*, w: World Trade Organization, *Illicit Trade in Food and Food Fraud*, Genève.
- Lotta F., Boque J. (2015), *Defining Food Fraud in the Modern Supply Chain*, „European Food and Feed Law Review” nr 2.
- Marceau G. (2024), *WTO Rulebook and Combating Illicit Trade in Food and Food Fraud*, w: World Trade Organization, *Illicit Trade in Food and Food Fraud*, Genève.
- Soon J.M., Manning L. (2018), *Food Smuggling and Trafficking: the Key Factors of Influence*, „Trends in Food Science and Technology” t. 81.
- Spink J., Moyer D.C. (2011), *Defining the Public Health Threat of Food Fraud*, „Journal of Food Science” t. 76.
- Srogosz T. (2016), *Prawo międzynarodowe i unijne wobec nielegalnego obrotu narkotykami*, Częstochowa.
- Srogosz T. (2022), *Globalne zarządzanie bezpieczeństwem żywności. Aspekty prawne*, Warszawa.
- Torero M. (2024), *Regulatory Solutions and Food Systems Thinking to Counter Food Fraud in Supply Chains*, w: World Trade Organization, *Illicit Trade in Food and Food Fraud*, Genève.

⁵¹ Operacja Opson, <https://www.interpol.int/Crimes/Illicit-goods/Food-crime-operations> [dostęp: 7.03.2025].